

A Dunán lefelé

Részletek

Hogy a dunai svábok valójában kik voltak, arról sok híresztelés és mendemonda járja. A dolog ott kezdődik, hogy a dunai svábok nem is voltak svábok, pontosabban: hogy a svábok csak egy csoportot alkottak a számos közül, akiket csak a 20. században, érdemtelen történelmi pusztulásuk előtt nem sokkal foglaltak össze közös névvel. Ugyanis frankok, pfalziak, hesseniek, aargauiak, elzásziak, lotaringiaiak, luxemburgiak, türingiaiak és egy sor osztrák örökös tartományból kivándoroltak voltak azok, akik a 17. század végétől nagy hullámokban, a „sváb karavánokkal” eljutottak mélyen Délkelet-Európáig. Elvadult tájra értek, ahol az oszmán és osztrák seregek közti, jóformán végtelen csaták következtében elesett és legyilkolt nemzedékek csontjai porladoztak. A győzelmek után, amelyekkel a császári seregek Savoyai Jenő herceg vezérlete alatt végérvényesen kiszorították az oszmánokat Közép-Európából, a Habsburg-közigazgatás bürokrata buzgalommal látott munkához, hogy módszeresen újratelepítse a szinte teljesen elnéptelenedett vidéket; ez a vidék, ha a mai államok kategóriáiban gondolkodunk, Magyarország déli részét, Horvátország keleti szélét, valamint Szerbia és Románia jókora területeit ölelte át, és abban az időben mindenestül a Duna menti monarchia része volt.

Ilyen mérvű betelepítéshez emberek kellettek, méghozzá sokan, akik hajlandók voltak elhagyni a hazájukat. A német-nemzeti mitológia később a keleti végvidék merész meghódítóivá, harcias határvédőkké, a keresztény Nyugat bástyáivá nyilvánította őket a fenyegető iszlám veszéllyel szemben. De a hazáját akkor is csak az hagyta el, aki nem látott lehetőséget arra, hogy a honi ínségen és elnyomáson fordítson: így olyanok indultak útnak, akik a feudális önkény vagy a vallási elnyomás igáját nyögték, számkivetett egzisztenciák, kézművesek, akik napszámosként tengették az életüket, parasztok sarjai, akiknek az örökségből semmi nem jutott, fiatalasszonyok,

akiket az özvegyiség nyomorba vagy prostitúcióba taszított. Nagynémet ideológia biztosan nem volt a batyujukban, amikor nekivágtak a bizonytalanoknak, és azt remélték, hogy ott, idegen földön jobban fog menni a soruk, mint otthon.

Az első nemzedéket elpusztították a járványok, a hideg telek, a rossz termés, a hely és az éghajlat ismeretének hiánya. Utódaik azonban 1900 tájára már mindenütt jómódban éltek, és csak ekkor letek rá mint „dunai svábok” valami közös identitásfelére. Mintegy másfél millió lelket számoltak, „a legfiatalabbik német törzsként” tartották őket számon, és állandó szomszédságban éltek a Duna menti térség más nemzetiségeivel, magyarokkal, horvátokkal, szerbekkel, románokkal, zsidókkal, cigányokkal és még fél tucat kisebb népcsoporttal. Ezt az együttélést nem kell felhőtlen idillé eszményítenünk, de a történelmi források egészen a 19. századig nem szólnak nemzeti konfliktusokról. E történelmi térségre éppen a különböző népek együttélése nyomta rá a bélyegét, és ki-ki számára a túlélés puszta feltétele volt, hogy nap mint nap kilépjen saját nemzetiségének határai közül. Nagyapám, Michael Herdt csak négy évig járt népiskolába, de hat nyelven tudott társalogni, mert a Bácskában minden kisvárosban és majd minden faluban hat náció élt együtt.

Mi dunai svábok voltunk. Összes rokonom, aki „lentről”, a Szerémségből, a Bánátból vagy a Bácskából érkezett, másmilyen németet beszélt, mint amit én a játszótársaimtól vagy a helyi felnőttektől hallottam. És akkor hogyan kerültünk mi Ausztriába, ezek közé az emberek közé? A Wehrmacht az egész Balkánt végigszántotta véres nyomával, és ehhez a dunai svábok hathatós segítségét is igénybe vette. A dunai sváboknak ezért fizetniük kellett a háború végén; bűnös kisebbséggé nyilvánították, és kollektíve elüldözték őket. Aki maradt, mert bízott abban, hogy a szerb üzleti partnerekhez és szomszédokhoz fűződő barátsága és bizonyítható ártatlansága megóvja az üldözéstől, annak csalódnia kellett. Ezreket és ezreket zártak közülük lágerekbe, ahol éhen haltak, ha nem a tífusz vagy a tüdőbaj vitte el őket; akiknek szerencséjük volt, és túléltek, évekkal később szabadultak, s ha nem hagyták el megkésve az országot, sietve csatlakoztak a szerbek vagy horvátok államalkotó nemzetiségéhez, akiknek amúgy is beszélték a nyelvét.

Szerb történészek rég elismerik, hogy a politikai elit ugyan idomult a nemzetiszocialista eszmékhez, a népcsoport egészében véve azonban nem fasizálódott, s a dunai svábok kitelepítése ennyiben igazságtalan volt. Ez a rehabilitáció mit sem változtathat azon, hogy a dunai svábok, akik csak későn bukkantak fel a történelem színpadán, már el is tűntek onnan. Letelepülésük történelmi helyén már csak itt-ott élnek közülük néhányan; Né-

metországban és Ausztriában pedig, ahol 1945-ben százezrével telepedtek le, gyermekeik és unokáik már réges-rég beolvadtak az ország lakosságába. A dunai sváb hagyományok az USA-ban és Kanadában tartják magukat a legmakacsabbul. Az amerikai dunai svábok sok más bevándorló népcsoporthoz hasonlóan bensőséges viszonyt ápolnak az „óhazával”, s hogy ezt a legtöbben közülük nem ismerik, nem gátolja őket abban, hogy viseleti és néptáncsoportokká szerveződjenek, évről évre búcsút tartsanak, és leckéket vegyenek egy olyan dialektusból, melynek irodalmi változatát, a német nyelvet már meg sem értik. Sznob, aki ebben bármi kifogásolnivalót talál.

Egy idősebb úr, „barátnak nagyszerű, írónak közepes, férfinak förtelmes”, ül házának verandáján, a ház pedig Budapesttől nem messze áll egy dunai szigeten. Nézi a vizet, amely hömpölyög előtte, és eltűnődik, hogy ebben a zagyva lében akár tizenöt év múlva is lehet-e majd fürdeni anélkül, hogy az ártana az egészségnek. Fürdeni azonban már mindig is veszélyes volt, főleg azokban az időkben, amikor az államhatalom drákói szigorral ügyelt, nehogy valaki merő elrugaszkodottságból, fegyelmetlenségből vagy lázongásból a Dunába vesszen. Az idősebb úrnak, aki a verandán ül és olyan bort iszik, amelyhez a Duna menti lejtőkön érett a szőlő, eszébe jut egy jelenet, amely harminc-negyven évvel korábban történt, amikor még a kommunista rendőrség felügyelte a Dunában való rendezett lubicolást, s amikor ez a rendőrség a rendőrcsónakkal üldözőbe vett egy renitenskedő úszót, míg végül sikerült is fülön csípnie. És amikor az úszó nem volt hajlandó bemászni a csónakba, minden teketória nélkül fejbe csapták az evezővel, az elájultat így végre saját épségének érdekében ki lehetett húzni a veszélyes vízből.

Aki ezt elbeszéli, egy Borsi nevű regényalak, akiben félreismerhetetlenül kitalálója, Eörsi István tükröződik. A *Zárt térben* egy olyan magyar író utolsó regénye, aki vérmérséklete és hajlama okán lett lázadó, s akiből soha nem lehetett kiölni sem a gúnyos, sem a felszabadult nevetést. Amit a „valós szocializmusban” élt életről mesélni tudott, az annyira különös, keserű és kacagtatóan komikus volt, amennyire csak olyasvalaki élhette és formálhatta meg ilyenek, aki egyfajta ideális kommunista volt. Eörsinek ilyen minőségében nem volt könnyű dolga a reális kommunistákkal, akik a kiátkozott marxista filozófus, Lukács György huszonöt éves tanítványát az 56-os népfelkelés után négy évre börtönbe zárták, s könyveit és színdarabjait később hol hivatalosan ünnepelték, hol meg betiltották, s a legkevésbé sem közepeszerű írónak sok sorstársánál is jobban megkeserítették az életét.

Aki találkozott Eörsi Istvánnal, egy sziporkázó szellemű emberre emlékezhet, akinek a szeme csak úgy szikrázott a féktelen jókedvtől, a túltengő életörömtől, s aki egyébként soha a legkevésbé sem csinált ügyet politikai szenvedéstörténetéből. Az 1989-es fordulat után is megmaradt ellenzékinek, mert hogy a bürokratikus szocializmus éveire semmi jobb nem következhetett, mint az a megzabolázatlan kapitalizmus, amely máig uralja és deformálja Magyarországot – nos, azt Eörsi sem ésszerűnek, sem elfogadhatónak nem tartotta.

Utolsó regényében nagyvonalú gesztussal rajzol szarkasztikus képet magáról. Egy öregedő író, aki megszállott nőcsábász volt, dunai szigetén meglátogat egy fiatal riporternő, aki szeretne néhány szenzációs mozzanatot kimetszeni a híres-vitatott szerző életrajzából: ellenfeleit, a kommunista rezsim apparatcsikjait utólagosan éppúgy perbe akarja fogni, mint őt magát, a balos ellenzékít, aki olyan könnyelmű volt a nőkkel való érintkezésben. A riporternő nem megy sokra, mert Borsi mindig megelőzi egy lépéssel, élesebben ítélkezik magáról, mint fiatal inkvizítora, és kérlelhetlenebb, ami korábbi elvtársainak árulását illeti; de ami a legfőbb, hogy hiába csalatkozott reményeiben akárhányszor, még mindig boldogabb a nőnél, sőt egyenesen megszállottja a boldogságnak, mintha ez volna az egyetlen életművészet, ami számít.

Halála előtt néhány hónappal felhívott István. Elmondta, hogy betegsége, amely olyan nyomorult végre kárhoztatja, fiát is leterítette. Szinte ámott azon, hogy élete végén még Jóbot is fel kell vennie a repertoárjába. Valóban a legrosszabb történet vele: látta meghalni a saját fiát, aki néhány hónappal előtte hunyt el leukémiában, amely Eörsivel 2005 októberében végzett – az emberrel, aki képes volt a bűvészműtatványra, hogy olykor ugyanazok csodálják, akik kérlelhetetlen-maró szellemétől rettegetek, és azok szerették, akik radikális eszméit követni már nem voltak elég bátrak.

Futak ma közigazgatásilag Újvidék része, kétszáz éven át azonban dunai sváb kisváros volt a Duna mentén. Egy korán elárvult gyermek, aki kitanulta a kalaposmesterséget, s e szakmájában ügyességgel és szorgalommal sokra vitte, és meggazdagodott, olyan áruházat épített ebben a kisvárosban, amelynek a szemüvegektől és óráktól gramofonon, porcelánedényeken és mezőgazdasági eszközökön át az élő sertésig és a napilapokig minden, de minden szerepelt a kínálatában. Nagypám, Michael Herdt arra volt büszke, hogy széles e világon nincs semmi, amit ne tudna ő is Futakon kínálni, ha vevőinek arra szottyanna kedve.

Anyám is Futakon született, s ahogy gyerekkora színterét leírta nekem, soha nem tudtam máshogy elképzelni, csak a nyári nap hevétől fortyogó

faluként, amelynek a por volt az igazi eleme, a finom por, amely beborította utcáit, s amely, ha az újvidéki postabusz keresztülhajtott rajta, kavarogva szállt, úgyhogy a gyerekek már várták, hogy mint valami zuhany alatt, „megfürödjenek” lassan alászálló kupolája alatt. Futak a pannóniai porral volt egyenlő – meg a Dunával, amelyre nyaranta kijártak a gyerekek, hogy néhány kilométerig vitessék vele magukat lefelé, aztán a partján visszabandukoljanak – akkora mulatság volt ez, hogy anyám még élete végén sem tudott olyat mondani, ami hozzáfogható lett volna. A Duna azonban évről évre áldozatokat is szedett a fiatalok közül, mert voltak örvényei és mélyei, s amilyen nyugodtan hömpölygött tova, egyenesen predesztinálva volt arra, hogy alábecsüljék, s nem a partra, hanem a folyó közepére sodródjanak, és belefulladjanak.

Az 1944-ben Futakról kitelepített svábok Bajorországban újjáépítették városukat, nem egy nagy folyó, hanem egy Alz nevű patakocska mentén, és Garching névre keresztelték. Zsinóregyenesen alakították ki utcáikat, amelyek porosak voltak és derékszögben keresztelték egymást, házaikat tökéletesen egyformára építették, s minden ház elé odabiggyesztettek egy kis kertet is, amelyben ádázul természetették a zöltséget. Ha meglátogattam nagyszüleimet, akik még húsz talajvesztett esztendeig éltek Garchingban, elborzadtam az élet megrendszabályozásától ebben a kicsiny világban, amelyben mindenki mindenkiről mindent tudott, és egyetlen kihágás észrevétlen, egyetlen félrelépés büntetlen nem maradt. Anyám sem érezte jól magát Garchingban, és csak kellenlenül, kötelességtudatból látogatott el oda. Futakot viszont, ezt az ugyanolyan, ám egy másik korban, egy másik folyó partján és egy másik ég alatt létezett városkát az emlékezés olyan erejével támasztotta fel még egyszer abban a könyvben, amit akkor kezdett írni gyerekeinek és unokáinak, amikor érezte halála közeledtét, hogy szinte tündöklően áll előttünk.

Aleksandar Tišma egy magyar zsidó nő és egy vajdasági szerb férfi gyermeke volt, és Újvidéken nőtt fel. Már húszéves volt, és régóta tudta, hogy író akar lenni. De még nem tudta eldönteni, hogy melyik nyelven legyen az. Sokáig ingadozott a magyar és a szerbhórvát között, a hozzátartozás egyik vagy másik nemzetiséghez a Bácskában akarat kérdése volt, és sokszor egy családon belül sem volt mindenkinek ugyanaz az akarata. Hogy szerb vagy magyar-e, vagy hogy szerb vagy magyar akar-e lenni, ez Tišma számára tehát saját elhatározás kérdése volt, s a kérdés gyötörően foglalkoztatta; arról viszont, hogy életre-halálra szólóan zsidó volt, nem dönthetett maga, ezt a döntést meghozták helyette a fajvédők, következtetés-képp nem menekülhetett előle.

Tišma túlélte a Balkán német megszállásának éveit, amikor vadásztak a zsidókra, aztán úgy döntött, hogy szerb író lesz. Szinte minden prózai munkája a fasizmusról, a megszállásról, üldöztetésről és elűzetésről, a rendkívüli állapot idején élt életről szól. Tišma türelmes elbeszélő, aki óvakodik attól, hogy az előadott eseményeket morálisan értékelje. Nem vádol, legyenek bármily iszonyatosak a dolgok, amelyekről beszámol; mechanizmusukat és az emberi cselekvés kérlelhetetlen következetességét akarja megérteni.

A *Blam könyvében*, egy túlélő zavarba ejtő portréjában, aki szégyelli túlélő mivoltát, Tišma leírja a hírhedt éjszakát, amely „újvidéki razziaként” vonult be a nagy gaztettek történetébe. 1942 januárjában Újvidék zsidó lakóit hosszú sorokban a Dunához hajtották, s magyar gárdisták a jégtakaróba ütött léceken át a Dunába taszították őket. Miközben a lakosság egy részét szomszédaiuk szeme láttára lemészárolták, a helyi napilap másnap fáradhatatlanul jelentette a mindennapok kis szenzációit: „A székesegyház kórusa vasárnap Milutin Ružić professzor vezényletével elénekelt kétszázadik liturgiáját.” Aleksandar Tišma minden regényében és elbeszélésében ezt az egyidejűséget veszi górcső alá, gaztettek és mindennapok, öldöklés és családi boldogság, szervezett téboly és szálnalmas idillbe menekülés egyidejűségét. Mélységesen borúlátó emberképében nem hagyott kételyt afelől, hogy a rettenet diagnózisából csak rettenetes prognózis szűrhető le: ami megtörtént, bármikor újra megtörténhet.

Innen nézve erőd, onnan nézve város: Savoyai Jenő herceg hatalmas erődde építtette ki a régi Péterváradot, hogy a törökök ellen állandó, a vidéket uraló bátyája legyen a Dunánál, szemközt pedig új város indult növekedésnek, amely különböző neveiben mindmáig őrzi az „új”-at. Német lakói, a frissiben odaköltöztetett dunai sváb telepések Neusatznak nevezték. Neusatz nemcsak a dunai svábok kulturális metropolisa és a Bácska közigazgatási központja volt, de Novi Sadként a szerbek egyik legfontosabb városa is. Mégiscsak itt székel a Matica srpska, a szerbek legpatinásabb művészeti és tudományos intézménye, amelyet ugyan a magyar fővárosban, Budapesten alapítottak; nemzet és állam között akkor még nem volt olyan szorosra font a kapcsolat, lazábban kezelték a kérdést.

Neusatz/Novi Sadon azonban szlovákok is éltek, akik a történelem furcsa gubancainak folytán szép számban kerültek ide, és városukat Novi Sadnak nevezték, a magyarok meg végképp magukénak tekintették a Duna parti várost. Újvidék, ahogy ők nevezték és nevezik ma is, miután gyanakvással figyelt kisebbséggé váltak benne, 1918-ig csakugyan a Duna menti

kettős monarchia magyar feléhez tartozott. 1918-ban szerbek, horvátok és szlovének újdonsült királyságához került, a II. világháború alatt német és magyar csapatok szállták meg, 1945 után pedig a Tito által autonóm tartományi státussal felruházott Vajdaság fővárosa lett. Amikor Slobodan Milošević 1989-ben elszántan nekilátott, hogy a „kommunista Szerbia szövetségét” nemzeti mozgalommá alakítsa át, puccsszerűen eltörölte az autonómiát, amely a Vajdaságnak és Kosovónak megadta viszonylagos önállóságát, az államnak pedig nagy nehezen kidekázott egyensúlyát. A város zsidó lakóit a II. világháború alatt legyilkolták, szerb lakóit ezrelével üldözték, német lakóit 1945-ben szinte maradéktalanul kitelepítették, magyar lakóit a nagyszerb nacionalizmus idején, a 20. század végén vegzálták. 1999-ben a NATO gépei bombázták a várost, és lerombolták nagy Duna-hídjait. A városnak, amelynek sok neve mind ugyanazt jelenti, rejtélyes módon mindmáig sikerült megőriznie valamennyit abból a nemzeti sokszínűségből és kulturális nyitottságból, amit olyan sokszor akartak kiirtani belőle.

Novi Sad/Újvidékről származik Végel László magyar író, aki a legelragadóbb leveleket képes írni németül, egy kreatív szabálysértésekből építkező nyelven. Felkavaró háborús naplójából már keletkezése közben közölhettem részleteket folyóiratomban, a *Literatur und Kritik*ben. Amikor jóval később könyvformában is megjelentek *Exterritórium* címen, végre német nyelvterületen is megkapta a neki kijáró figyelmet ez a szerző, aki közel negyven éve adja közre különönc, indulatos, fantáziadúsán csapongó és gondolatilag szigorú könyveit. Végel, aki a nem kevésbé csodabogár Tolnai Ottóval együtt a Vajdaság legjelentősebb magyar írója, nem a népek k. u. k. idilljeként, de nem is a multikulturális Európa jól sikerült kísérleteként írja le ezt a nagy Duna menti régiót, ahol évszázadok óta különféle nációk élnek együtt szűk területen és váltakozó sikerrel. Fölháborodása, amellyel a kis Európa modelljének fölszámolására irányuló legutóbbi kísérletről, a szerb nacionalisták ama próbálkozásáról tudósít, hogy a vidéket etnikailag purifikálják, s ekképp kiirtásuk belőle saját történelmét, azért olyan nagy, mert Végel még mindig hisz abban, hogy a történelem éppen itt, a Vajdaságban járhatna más utakat.

Végel az *Exterritórium*ban megrendítően mutatja be, hogyan vált éppen a Vajdaság a nacionalisták gyakorlóterepévé. Idős anyjának azt ajánlották a szomszédok, hogy térjen vissza végre a „hazájába”, pedig az asszony egész életét ugyanabban a vajdasági faluban élte le, és egyszer sem járt Magyarországon. A 20. század kilencvenes éveiben „Újvidék utcáiról eltűnt a nyelvi sokszínűség. A buszokon, a kávéházakban, az utcán egyszerűen már nem lehetett magyar, román vagy szlovák szót hallani”.

Az *Exterritórium* egyetlen sirám egy másik Vajdaságért, egy másik Novi Sadért, amelyet nem a NATO-bombázók romboltak le, de amelynek soknemzetiségű kultúrájába már korábban is beszivárgott a nacionalizmus mérge. Aki ilyen könnyörtelenül ostromozza a nagypolitikát és a kis emberi elbukásokat, aki ilyen szigorúan tart irodalmi ítélőszéket a köpönyegforgatók és hadüzérek fölött, az embernek szeretetre méltó, szelíd lelkületű lény, aki a legkevésbé sincs eltelve az utolsó strázsa rászabott szerepétől: hogy ő legyen a magyar kultúra és nyelv utolsó képviselője ezen a vidéken. Vádja nem önkényes, siráma nem hiú; Végel László nem bolondja a pusztulásnak, éppen ezért ítélhet olyan élesen azokról, akik pusztításban utaznak, és a halál kultuszának rabjai, legyen bár az a halál a sajátjuk.

